[2023] 2 एस. सी. आर. 196

भू संपादन जिल्हाधिकारी व अन्य

विरुध

अशोक कुमार व इतर

(दिवाणी अपील क्रमांक ४८२ / २०२3)

मार्च 13 2023

[एम. आर. शाह आणि सी. टी. रविकुमार, जे. जे.]

भूसंपादन कायद्यातील नुकसान भरपाई आणि पारदर्शकतेचा हक्क अधिनियम, २०१३ चे कलम 24 (2) - उच्च न्यायालयाने त्यांचे ज्ञानेंद्र सिंग व इतर विरुद्ध भारत शासन व इतर [दिवाणी याचिका क्रमांक 1393/2014] तसेच सर्वोच्च न्यायालयाच्या पुणे महानगरपालिकेच्या खटल्यातील निर्णया वर विसंबून राहून दिवाणी रीट याचिका मंजूर करून त्याद्वारे, विवादीत जमिनीचे संपादन हे, पुनर्वसन आणि पुनर्वसनातील न्याया नुकसान भरपाई पारदर्शकता अधिकार कायदा, 2013 चे कलम 24(2) प्रमाणे जमिनीचा ताबा घेतला गेला नाही किंवा नुकसानभरपाई दिली गेली नाही या कारणावरून रद्द असल्याचे घोषित केले.

सर्वोच न्यायालयाच्या घटनापीठाने इंदौर विकास प्राधिकरण या प्रकरणा मध्ये पुणे महानगर पालिकेतील निर्णय फिरवून रद्द केला आहे. – तसेच ग्यानेन्द्र सिंह या प्रकारणातील न्यायनिर्णय सुद्धा सदरील प्रकरणाच्या विरुद्ध आहे. - इंदौर विकास प्राधिकरण या प्रकरणामध्ये नमूद केलेल्या कायद्यानुसार ज्या कालावधी मध्ये स्थगिती होती तो कालावधी वगळला जाईल. अशा प्रकारे, प्रस्तुत प्रकरणात सन 2013 च्या कायदा अमलात आल्या नंतरही स्थगिती आदेश कायम राहिले व त्यामुळे संबंधित जमिनीचा ताबा घेता आला नाही. ज्यामुळे उच्च न्यायालयाने देखील अशी निरीक्षणे नोंदविले आहेत की, कलम 24(2) प्रमाणे भुसंपादन रद्दबातल झाले असे समजता येणार नाही. आक्षेपित न्यायनिर्णय रद्द केला.

इंदौर विकास प्राधिकरण वि. मनोहरलाल आणि इतर. (2020) 8 एस. सी. सी 129:[2020] 3 एस. सी. आर. 1- वापरले

पुणे महानगरपालिका आणि अन्य विरुद्ध ज्ञानेंद्र सिंग आणि ओआरएस. वि. युनियन ऑफ इंडिया आणि ओआरएस. निर्णय डीटीडी. डब्ल्यू. पी. मधील दिल्ली उच्च न्यायालयाचे क्र. 1393/2014- संदर्भित.

संदर्भित न्यायनिर्णय

[2014] 1 एससीआर 783 संदर्भित

[2020] 3 एससीआर 1 आधारित

दिवाणी अपीलिय अधिकारक्षेत्र :- दिवाणी अपील क्र. 482/2023

दिल्ली उच्च न्यायालयाच्या दिवाणी रीट याचिका क्रमांक 3581/2015 च्या दिनांक 10.08.2015 च्या निकाल आणि आदेशावरून

आस्था त्यागी, दिनेश चंदर त्रेहान, दीक्षा नरुला, सुजीता श्रीवास्तव,अर्जदारांचे वकील.

कविता वाडिया, आस्था शर्मा, रविंदर सिंग, श्रीसत्य मोहंती, मंतिका हरयानी, संजीव कौशिक, श्रेयस अवस्थी, हिमांशू चक्रवर्ती, देवव्रत सिंग, मुस्कान सुराणा, श्रुती वेणुगोपाल, विनय के. शैलेंद्र, वर्थिंग कसार, जगजित सिंग छाब्रा, सक्षम माहेश्वरी, नितीन मिश्रा प्रतिवादींचे वकील.

[न्यायालयाचा निर्णय **एम. आर. शाह, न्या**.यांनी दिला]

1] दिल्ली उच्च न्यायालयाने २०१५ च्या रिट याचिका (सी) क्रमांक ३५८१ मध्ये नवी दिल्ली येथे दिलेला आक्षेपार्ह निकालाने व्यथित आणि असमाधानी वाटल्यामुळे , ज्याद्वारे उच्च न्यायालयाने ही रिट याचिका मंजूर केली आहे आणि

असे घोषित केले आहे की जमीन संपादनातील योग्य मोबदला आणि पारदर्शकतेच्या अधिकाराच्या कलम २४ (२) पुनर्वसन व पुनर्वसन अधिनियम, २०१३ (पुढे "अधिनियम, २०१३" म्हणून संबोधले जाते) अन्वये संबंधित जमिनीसंदर्भातील अधिग्रहण संपुष्टात आल्याचे मानले जाते, भूसंपादन जिल्हाधिकारी व ए.एन.आर. सध्याच्या आवाहनाला प्राधान्य दिले आहे.

2.] संबंधित पक्षांच्या वतीने हजर असलेल्या विद्वान वकिलांचे म्हणणे ऐकून घेतल्यानंतर आणि उच्च न्यायालयाने दिलेला आक्षेपार्ह निकाल आणि आदेश पाहिल्यानंतर असे दिसून येते की, आक्षेपार्ह निकाल आणि आदेशाद्वारे उच्च न्यायालयाने असे घोषित केले आहे की, संबंधित जमिनीचे अधिग्रहण हे, संबंधित जमिनीचा ताबा घेतला गेला नाही किंवा नुकसानभरपाई दिली गेली नाही/दिली गेली नाही या कारणावरून रद्द झाले आहे असे मानले जाते. सदरील आदेश हे **पुणे महानगरपालिका आणि अन्य विरुद्ध हरकचंद मिसिरीमल सोलंकी आणि इतर, यांच्या बाबतीत (2014) 3 एस. सी. सी. 183** आणि **ग्यानेन्द्र सिंह व ईतर वि. भारत सरकार व ईतर रीट याचिका क्रमांक 1393/2014 चे दिनांक 23.09.2014** या न्यायालयाच्या पूर्वीच्या निर्णयावर अवलंबून आहे.

3] तथापि, हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे की उच्च न्यायालयासमोर अपीलकर्त्याच्या वतीने असे विशिष्ट प्रकरण मांडण्यात आले होते आणि त्यामुळे

उच्च न्यायालयाने आक्षेपार्ह निकालाच्या परिच्छेद 4 मध्ये नोंदवले आणि आदेश दिला की, ज्या रिट याचिकांमध्ये स्थगिती आदेश सुरू होता, त्यामध्ये दिलेल्या स्थगिती आदेशाच्या अंमलबजावणीमुळे प्रत्यक्ष ताबा घेता येणार नाही. उच्च न्यायालयाने असेही निरीक्षण नोंदवले आहे की "2013 चा कायदा येईपर्यंत 01.01.2014 पर्यंत स्थगिती आदेश चालू राहिला, ही एक मान्य स्थिती आहे **"इंदूर विकास प्राधिकरण विरुद्ध मनोहरलाल आणि इतर, (2020) 8 एस. सी. सी. 129** या प्रकरणात, या न्यायालयाच्या घटनापीठाने परिच्छेद 366 मध्ये खालीलप्रमाणे निरीक्षण नोंदवले आहेः

> "**366**. वरील चर्चेच्या अनुषंगाने आम्ही खालीलप्रमाणे प्रश्नांची उत्तरे देतो:
>
> **366.1**. कलम 24 (1) (अ) मधील तरतुदींनुसार 2013 चा कायदा लागू होण्याच्या तारखेपर्यंत 1-1-2014 रोजी निवाडा न दिल्यास कार्यवाहीत कोणतीही चूक होत नाही. २०१३ च्या कायद्यातील तरतुदींनुसार नुकसान भरपाई निश्चित करावी लागते.
>
> **366.2**. न्यायालयाच्या अंतरिम आदेशाने व्यापलेला कालावधी वगळून पाच वर्षांच्या कालावधीत निकाल देण्यात आला असेल तर

1894 च्या कायद्यांतर्गत 2013 च्या कायद्याच्या कलम 24 (1) (ब) अन्वये तरतूद केल्याप्रमाणे जणू ती रद्द करण्यात आलेली नाही असे समजून कार्यवाही सुरू राहील.

366.3. ताबा आणि नुकसान भरपाई दरम्यान कलम 24 (2) मध्ये वापरलेला "किंवा" हा शब्द "नाही " किंवा "आणि" म्हणून वाचला पाहिजे. २०१३ च्या कायद्याच्या कलम २४ (२) अन्वये हा कायदा लागू होण्यापूर्वी पाच वर्षे किंवा त्याहून अधिक काळ अधिकाऱ्यांच्या निष्क्रियतेमुळे जमिनीचा ताबा घेण्यात आलेला नाही किंवा नुकसान भरपाईही देण्यात आलेली नाही अश्या बाबतीत भूसंपादनाची प्रक्रिया संपुष्टात आली असे मानले जाते. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर, ताबा घेतला गेला असेल, नुकसान भरपाई दिली गेली नसेल तर कोणतीही चूक नाही. त्याचप्रमाणे नुकसान भरपाई दिली असेल, ताबा घेतला नसेल तर त्यात कोणतीही चूक नाही. .

366.4. 2013 च्या कायद्याच्या कलम 24 (2) च्या मुख्य भागात "भरणा" या अभिव्यक्तीमध्ये न्यायालयात नुकसान भरपाई जमा करण्याचा समावेश नाही. कलम २४ (२) मधील तरतुदीमध्ये

बहुसंख्य भूधारकांच्या संदर्भात ती जमा न केल्यास १८९४ च्या कायद्याच्या कलम ४ अन्वये भूसंपादनाच्या अधिसूचनेच्या तारखेपर्यंत सर्व लाभार्थी (जमीनमालक) २०१३ च्या कायद्यातील तरतुदींनुसार नुकसान भरपाईस पात्र असतील.. भूसंपादन अधिनियम १८९४ च्या कलम ३१ अन्वये दायित्वाची पूर्तता न केल्यास या कायद्याच्या कलम ३४ अन्वये व्याज दिले जाऊ शकते. मोबदला (न्यायालयात) जमा न केल्याने भूसंपादनाची कार्यवाही संपुष्टात येत नाही. पाच वर्षे किंवा त्याहून अधिक काळ बहुसंख्य मालमत्तेबाबत मोबदला रक्कम जमा न केल्यास १८९४ च्या कायद्याच्या कलम ४ अन्वये भूसंपादनाच्या अधिसूचनेच्या तारखेनुसार २०१३ च्या कायद्यानुसार जमीन मालकांना मोबदला द्यावा लागेल.

366.5. १८९४ च्या कायद्याच्या कलम ३१ (१) अन्वये दिलेल्या तरतुदीनुसार , जर एखाद्या व्यक्तीला नुकसान भरपाई देण्यात आली असेल तर कलम २४ (२) अन्वये नुकसान भरपाई न दिल्याने किंवा न्यायालयात जमा न केल्यामुळे अधिग्रहण संपुष्टात आल्याचा दावा करणे त्याला खुले नाही. कलम ३१ (१) अन्वये रक्कम भरून

भरण्याची जबाबदारी पूर्ण केली जाते. ज्या जमीन मालकांनी नुकसान भरपाई स्वीकारण्यास नकार दिला होता किंवा ज्यांनी जास्त मोबदल्यासाठी संदर्भ मागितला होता, ते २०१३ च्या कायद्याच्या कलम २४ (२) अन्वये संपादनाची प्रक्रिया संपल्याचा दावा करू शकत नाहीत.

366.6. 2013 च्या कायद्याच्या कलम 24 (2) मधील तरतुदी या कलम 24 (1) (बी) चा भाग न मानता कलम 24 (2) चा भाग मानला जावा.

366.7. 1894 च्या कायद्यानुसार आणि कलम 24 (2) अन्वये विचार केल्याप्रमाणे ताबा घेण्याची पद्धत म्हणजे चौकशी अहवाल/ निवेदन तयार करणे आहे. 1894 च्या कायद्याच्या कलम 16 अन्वये ताबा घेतल्यानंतर, सदरील जमीन राज्याला निहित होते आणि 2013 च्या कायद्याच्या कलम 24 (2) अन्वये जमीन ताब्यात घेण्याची तरतूद नाही, कारण एकदा ताबा घेतल्यानंतर कलम 24 (2) अन्वये कोणतीही चूक होत नाही.

366.8. कलम 24 (2) मधील तरतुदी ताबा घेण्यास आणि पैसे देण्यास निष्क्रियतेमुळे अपयशी ठरले तर 1-1-2014 रोजी यांच्या बाबतीत व्यपगत होण्याची कार्यवाहीच्या तरतुदी लागू आहेत. संबंधित प्राधिकरणाकडे प्रलंबित असलेल्या भूसंपादनाच्या प्रक्रियेत 2013 चा कायदा लागू होण्यापूर्वी पाच वर्षे किंवा त्यापेक्षा जास्त कालावधीसाठी नुकसान भरपाई. न्यायालयाने दिलेल्या अंतरिम आदेशांच्या उदरनिर्वाहाचा कालावधी पाच वर्षांच्या गणनेत वगळावा लागतो.

366.9. 2013 च्या कायद्याच्या कलम 24 (2) मध्ये भूसंपादनाच्या पूर्ण संपलेल्या प्रक्रियेच्या वैधतेवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित करण्यासाठी कारवाईचे नवे कारण समोर येत नाही. कलम 24 2013 च्या कायद्याच्या अंमलबजावणीच्या तारखेस म्हणजेच 1-1-2014 रोजी प्रलंबित असलेल्या कार्यवाहीला लागू होते. यामुळे जूने आणि कालबद्ध दावे पुन्हा सुरू होत नाहीत आणि संपलेली कार्यवाही पुन्हा सुरू होत नाही किंवा भूसंपादन अवैध ठरविण्यासाठी न्यायालयाऐवजी कोषागारात नुकसान भरपाई जमा करण्याच्या

पद्धतीच्या वैधतेवर जमीनमालकांना प्रश्न चिन्ह उपस्थित करण्याची परवानगी दिली जात नाही."

4] अशा प्रकारे, इंदूर विकास प्राधिकरणाच्या (वरील) प्रकरणात या न्यायालयाच्या घटनापीठाने घेतलेल्या निर्णयानुसार, ज्या कालावधीत स्थगिती प्रवर्तन होती तो कालावधी वगळण्यात येईल.

5] इंदौर विकास प्राधिकरणाच्या (वर नमूद केलेल्या) प्रकरणात या न्यायालयाने दिलेल्या कायद्यान्वये प्रस्तुत असलेल्या खटल्याच्या तथ्यांना लागू करणे आणि विशेषतः, 2013 चा कायदा लागू झाला तेव्हाही स्थगिती आदेश सुरूच राहिला आणि ज्यामुळे संबंधित जमिनीचा ताबा घेता आला नाही, त्यामुळे 2013 च्या कायद्याच्या कलम 24 (2) अंतर्गत कार्यवाही रद्द मानली जाणार नाही.

6] आता जोपर्यंत उच्च न्यायालयाने पुणे महानगरपालिकेच्या (वरील) प्रकरणात या न्यायालयाच्या निर्णयावर आणि ज्ञानेंद्र सिंगच्या (वरील) प्रकरणात उच्च न्यायालयाच्या निर्णयाचा संबंध आहे, तोपर्यंत पुणे महानगरपालिकेच्या (वरील) प्रकरणात या न्यायालयाचा निर्णय या न्यायालयाच्या घटनापीठाने इंदूर

विकास प्राधिकरणाच्या (वरील) प्रकरणात फिरविला आहे. ज्ञानेंद्र सिंग (वरील) यांच्या प्रकरणात उच्च न्यायालयाचा निर्णय हा इंदूर विकास प्राधिकरणाच्या (वरील) प्रकरणात या न्यायालयाच्या निर्णयाच्या अगदी विरुद्ध आहे. त्यामुळे, उच्च न्यायालयाने दिलेला आक्षेपार्ह निकाल आणि आदेश टिकू शकत नाही आणि तो रद्द करून बाजूला ठेवण्यास पात्र आहे.

7] वरील बाबी लक्षात घेऊन आणि वर नमूद केलेल्या कारणांमुळे, सध्याचे अपील यशस्वी होते. उच्च न्यायालयाने पारित केलेले रिट याचिकेच्या मंजूरी चे तसेच संबंधित जमिनीच्या संदर्भात केलेले अधिग्रहण 2013 च्या कायद्याच्या कलम 24 (2) अंतर्गत रद्द झाल्याचे समजण्यात यावे अश्या घोषणेचा आक्षेपार्ह निर्णय आणि आदेश याद्वारे रद्द केला जातो आणि बाजूला ठेवला जातो. उच्च न्यायालयासमोरील मूळ रिट याचिका फेटाळली जाते. कायदा, 2013 च्या कलम 24 (2) अंतर्गत संबंधित जमिनीच्या संदर्भात अधिग्रहणा ची कार्यवाही रद्द मानली जाणार नाही.

त्यानुसार प्रस्तुत अपील मंजूर करण्यात येत आहे. खर्चाबद्दल आदेश नाही. प्रलंबित असलेले अर्ज असतील तर ते देखील निकाली काढण्यात येत आहेत.

दिव्या पांडे **अपील मंजूर.**

(सहकार्य : अभिषेक अग्निहोत्री आणि शेवली मोंगा, एलसीआरए)

अस्वीकरण

या न्यायनिर्णयाच्या मराठी भाषेतील या अनुवादाचा वापर हा पक्षकारास त्याच्या/ तिच्या मातृभाषेमध्ये त्याचा अर्थ समजून घेण्यापुरताच मर्यादित राहील आणि त्याचा इतर कोणत्याही कारणाकरिता वापर करता येणार नाही तसेच इंग्रजी भाषेतील न्यायनिर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन वापराकरिता विश्वसनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पादन आणि अंमलबजावणी करता वैध मानला जाईल.